

Aleksandra Sulikowska

Znaki Antychrysta.
Miniatury starowerskiej
Komentowanej Apokalipsy z kolekcji
Biblioteki Narodowej*

„Konieczne jest nieszczęście, uniknąć go niepodobna. Po to dopuszcza Bóg do zgorzeń, aby byli wybrańcy, aby zostali spaleni, aby zostali wybieleni, ażeby wypróbowani ujawnili się wśród nas. Wybłągał szatan od Boga Rosję jasną, by ją krwią męczenników zaczerwienić”¹ – tak w swoim *Żywocie* pisał protopop Awwakum Pietrow, jeden z ojców-założycieli staroobrzędostwa. Przekonanie o tym, że żyją w czasach ostatecznych nie opuszczało pierwszych pokoleń starowierców i określiło tożsamość kolejnych pokoleń wyznawców. Od momentu rozłamu w moskiewskiej Cerkwi, który nastąpił po połowie XVII stulecia staroobrzędowcy pielęgnowali wyobrażenie, że jako wspólnota są jedynymi nosicielami świętej tradycji prawosławia, a otaczającą ich rzeczywistość traktowali jako podległą działaniu Antychrysta i jego sług². Taka postawa wyznaczała ich poglądy dotyczące świata, a także – w dużej mierze – tradycję artystyczną i charakter kultu³. Eschatologiczne poglądy oraz wyobrażenia o naturze Antychrysta stanowiły podstawowy obszar starowerskiej teologii i determinowały postawy życiowe wyznawców⁴. Ikony, obiekty rzemiosła cerkiewnego, a także

* Za pomoc okazaną mi przy pisaniu tego tekstu pragnę gorąco podziękować doktorowi Janowi Stradomskiemu z Instytutu Filologii Słowiańskiej Uniwersytetu Jagiellońskiego, który udzielił mi wielu pouczających informacji i dał wiele bezcennych wskazówek na temat Apokalipsy w kulturze Słowian.

1 *Żywot protopopa Awwakuma przez niego samego nakreślony i wybór innych pism*, oprac. W. Jakubowski, Wrocław [etc.] 1972, s. 193.

2 С. Зеньковский, *Русское старообрядчество. Духовные движения семнадцатого века*, Москва 1995, s. 239-240, 263-264.

3 O. Tarasov, *Icon and Devotion. Sacred Spaces in Imperial Russia*, transl. and ed. by R. Milner-Gulland, London 2002, s. 144.

4 Н. С. Гурьянова, *К вопросу о складывании системы авторитетов старообрядчества*, w: *Проблемы истории, русской книжности, культуры и общественного сознания. Сборник научных трудов*, [К 70-летию акад. Николая Николаевича Покровского], отв. ред. Е. К. Ромодановская, Новосибирск 2000, s. 16; В. В. Керов, *Эсхатология старообрядчества конца XVII – первой половины XVIII в. и новая*

księgi bardzo często stawały się nośnikami treści prezentujących przekonania staroobrzędowców na temat końca świata. Temu problemowi poświęcono znaczną część literatury tej grupy⁵. Zarówno wypowiedzi staroobrzędowców, jak również pochodzące z ich środowiska obiekty sztuki odnosiły się nieodmiennie do najważniejszych tekstów z tradycji chrześcijaństwa, wyrażających idee eschatologiczne, wśród których głównym była Apokalipsa św. Jana⁶. W starowierskich wspólnotach, np. Pustelni Wygowskiej (w Monasterze Objawienia Pańskiego) nad rzeką Wyg w północno-zachodniej Rosji, przechowywano liczne egzemplarze księgi Objawienia⁷. W XVIII i XIX wieku na takich obszarach jak Ural i Syberia do najczęściej spotykanych tego rodzaju tekstów należała Apokalipsa zawierająca komentarze Andrzeja z Cezarei. W wielu wspólnotach funkcjonowały różne wersje dzieła Jana Teologa wraz z objaśnieniami, zwłaszcza popularna Apokalipsa opatrzona trzema komentarzami (*Апокалипсис трехтолковый*)⁸.

Znajdujący się w zbiorach Biblioteki Narodowej w Warszawie egzemplarz Apokalipsy jest jednym z najbardziej interesujących rękopisów tradycji cyrylicy, pochodzących z jej późnego okresu w polskich kolekcjach⁹. Andrzej Kaszlej datuje tę księgę się na pierwsze ćwierćwiecze XIX wieku i zakłada, że mogła powstać w środowisku staroobrzędowców w północnej Rosji¹⁰. Badaczka

хозяйственная этика старой веры, w: Старообрядчество в России (XVII-XX вв.), вып. 3, отв. ред. и сост. Е. М. Юхименко, Москва 2004, s. 405; Старообрядчество. Лица, события, предметы и символы. Опыт энциклопедического словаря, Москва 1996, s. 29-30.

5 Por. E. Przybył, *W cieniu Antychrysta. Idee staroobrzędowców w XVII w.*, Kraków 1999, s. 84.

6 Ф. И. Буслаев, *Свод изображений из лицевых Апокалипсисов по Русским рукописям с XVI-го века по XIX-ый*, Москва 1884, s. 197 – <http://books.e-heritage.ru/book/10079145> [dostęp: 01.10.2014]; Z. Jaroszewicz-Pieresławcew, *Tekstowe i plastyczne wizje czasu Apokalipsy w piśmiennictwie starowierców*, w: *Czas Apokalipsy. Wizje dni ostatecznych w kulturze europejskiej od starożytności do wieku XVII*, red. K. Zalewska--Lorkiewicz, Warszawa 2013, s. 120.

7 Е. М. Юхименко, *Выговская старообрядческая пустынь: духовная жизнь и литература*, t. 2, Москва 2002, s. 364-412; por. В. В. Керов, *Эсхатология старообрядчества...*, s. 414.

8 В. В. Керов, *Эсхатология старообрядчества...*, s. 416.

9 Rękopis o wymiarach 33 × 20,5 cm, III, 165 k.; sygn. Akc. 12372. *Rękopisy cerkiewnosłowiańskie w Polsce. Katalog*, oprac. A. Naumow, A. Kaszlej, współpr. E. Naumow, J. Stradomski, wyd. 2 zm., Kraków 2004, s. 7, nr 10.

10 *Sztuka iluminacji i grafiki cerkiewnej. Katalog wystawy, październik – listopad 1996, Biblioteka Narodowa, Warszawa 1996, kat. 39, s. 52; por. Rękopisy cerkiewnosłowiańskie w Polsce...*, s. 7.

kultury „starego prawosławia” prof. Zoja Jaroszewicz-Pieresławcew również podkreśla jako prawdopodobne starowerskie pochodzenie dzieła¹¹. Losy księgi są tylko częściowo znane. Wiadomo, że należała do angielskiego kolekcjonera Charlesa Butlera (1821-1910) o czym świadczy naklejka na wewnętrznej części okładki: „From the collection of Charles Butler of Warren Wood, Hatfield”¹². Manuskrypt został zakupiony do zbiorów Biblioteki Narodowej w 1985 roku od Jerzego Aleksandrowicza. Jest to pełna wersja księgi Objawienia wraz z komentarzem autorstwa Andrzeja z Cezarei¹³ – w najczęściej spotykanym na Słowiańszczyźnie wariantcie¹⁴.

Jest ona poprzedzona tekstem określonym jako *Słowo świętego ojca naszego Hipolita papieża* (*Сказане отца нашего Ипполита папы римскаго*) oraz przedmową. To pierwsze źródło wydaje się być kompilacją fragmentu Apokalipsy¹⁵. Rozpoczyna się od słów: „Potem ujrzałem anioła, zstępującego z nieba, który miał klucz od Czeluści i wielki łańcuch w ręce. I pochwycił Smoka, Węża starodawnego, którym jest diabeł i szatan, i związał go na tysiąc lat. I wtrącił go do Czeluści, i zamknął, i pieczęć nad nim położył, by już nie zwodził narodów, aż

11 Z. Jaroszewicz-Pieresławcew, *Tekstowe i plastyczne wizje...*, s. 124; por. З. Ярошевич-Переславцев, *Старообрядческое рукописное и печатное наследие в собраниях Национальной библиотеки в Варшаве*, w: *Мир старообрядчества*, вып. IV: *Живые традиции: результаты и перспективы комплексных исследований русского старообрядчества. Материалы международной научной конференции состоявшейся 21-24 ноября 1995 г. в Старом Актовом зале МГУ им. М. В. Ломоносова. Сборник научных трудов*, ред. И. В. Поздеева, Москва 1998, s. 367.

12 Dotychczas posiadacza księgi identyfikowano z Charlesem Butlerem (1750-1832) – brytyjskim prawnikiem, historykiem, działaczem katolickim, wydawcą książek m.in. z zakresu religioznawstwa (*Rękopisy cerkiewnosłowiańskie w Polsce...*, s. 7; *Sztuka iluminacji...*, s. 52; Katalog Biblioteki Narodowej – <http://alpha.bn.org.pl/record=b2872232> [01.10.2014]). Właściwą identyfikację zawdzięczam Jackowi Krawczykowi z Biblioteki Narodowej.

13 Na temat komentarzy Andrzeja z Cezarei do Apokalipsy zob. E. S. Constantinou, *Guiding to a Blessed End. Andrew of Cesarea & his Apocalypse Commentary in the Ancient Church*, Washington 2013.

14 J. Stradomski, *Bizantyńsko-słowiańskie pisma apokaliptyczno-eschatologiczne w zbiorach rękopisów cerkiewnosłowiańskich w Polsce*, w: *Czas Apokalipsy. Wizje dni ostatecznych w kulturze europejskiej od starożytności do wieku XVII*, red. K. Zalewska--Lorkiewicz, Warszawa 2013, s. 94-95. Zgodnie z sugestią Jana Stradomskiego dla nazwania Apokalipsy z komentarzem Andrzeja z Cezarei używam określenia *Komentowana Apokalipsa*.

15 Identyfikację tego tekstu zawdzięczam dr. Janowi Stradomskiemu.

tysiąc lat się dopełni. A potem ma być na krótki czas uwolniony” (Ap 20,1-3)¹⁶. W tekście pojawia się informacja o panowaniu Antychrysta, które będzie trwało 3 i pół roku („w roku 5533 od uwięzienia bestii upłynie 1000 lat i wtedy zostanie uwolniona. I wtedy szatan zacznie zwodzić świat. I upłynie jeszcze 3 i pół roku, i będzie koniec”)¹⁷. Następujący tekst, poprzedzający księgę Objawienia pochodzi z druku ruskiego: jest to druga przedmowa, autorstwa Tarasa Zemki, do wydania *Komentowanej Apokalipsy* (Kijów 1625), która od połowy karty 4r jest silnie przeredagowana¹⁸. Na kolejnych stronach pojawia się spis treści--indeks do *Komentowanej Apokalipsy* podzielonej na 24 słowa i 72 rozdziały.

Oprócz zdobionych wzorami ornamentalnymi wstępnych kart tekstów poprzedzających Apokalipsę, w księdze zawarte zostały 72 całostronicowe miniatury wykonane czarnym tuszem, pokryte farbami akwarelowymi¹⁹, ukazujące wydarzenia, czy wizje zawarte w księdze Objawienia. Są to przedstawienia odpowiadające kolejnym rozdziałom *Komentowanej Apokalipsy*.

1.	10v:	Anioł prezentujący św. Janowi wizję raję (Ap 1,1-11)
2.	14v:	Św. Jan ze swym uczniem Prochosem: Widzenie Syna Człowieczego pośród siedmiu złotych świeczników (Ap 1,12-20)
3.	17v:	Anioł przemawiający do św. Jana: List do Kościoła w Efezie (Ap 2,1-7)
4.	19v:	Anioł przemawiający do św. Jana: List do Kościoła w Smyrnie (Ap 2,8-11)
5.	21v:	Anioł przemawiający do św. Jana: List do Kościoła w Pergamie. Wizja upadku miasta (Ap 2,12-17)
6.	23v:	Anioł przemawiający do św. Jana: List do Kościoła w Tiatyrze (Ap 2,18-29)
7.	26v:	Anioł przemawiający do św. Jana: List do Kościoła w Sardach (Ap 3,1-6)
8.	28v:	Anioł przemawiający do św. Jana: List do Kościoła w Filadelfii (Ap 3,7-13)
9.	30v:	Anioł przemawiający do św. Jana: List do Kościoła w Laodycei. Wizja Tronującego w niebie (Ap 3,14-22)
10.	33v:	Widzenie Zasiadającego w niebie (Ap 4,1-11)
11.	36v:	Widzenie Zasiadającego na tronie prezentującego księgę zapieczętowaną na siedem pieczęci (Ap 5,1-5)
12.	38v:	Widzenie baranka odbierającego od Zasiadającego w niebie zapieczętowaną księgę (Ap 5,6-14)

16 Fragmenty z Biblii podają za: *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu w przekładzie z języków oryginalnych*, red. A. Jankowski OSB, Poznań 1991.

17 Tłumaczenie dr. Stradomskiego.

18 Wszystkie powyższe informacje zawdzięczam dr. Stradomskiemu.

19 *Sztuka iluminacji...*, s. 52.

13.	40v:	Widzenie baranka otwierającego sześć pierwszych pieczęci. Otwarcie pierwszej pieczęci: wizja pierwszego jeźdźca trzymającego łuk (Ap 6,1-2)
14.	42v:	Otwarcie drugiej pieczęci: wizja drugiego jeźdźca z włócznią-chorągwią (Ap 6,3-4)
15.	43v:	Otwarcie trzeciej pieczęci: wizja trzeciego jeźdźca trzymającego wagę (Ap 6,5-6)
16.	45v:	Otwarcie czwartej pieczęci: wizja czwartego jeźdźca – Śmierci oraz towarzyszącej mu Otchłani (Ap 6,7-8, il. I)
17.	47v:	Otwarcie piątej pieczęci: wizja ołtarza i dusz zabitych dla Słowa Bożego (Ap 6,9-11)
18.	49v:	Otwarcie szóstej pieczęci: wizja trzęsienia ziemi i krwawego księżycy (Ap 6,12-17)
19.	51v:	Pieczętowanie Bożych sług przez anioły (Ap 7,1-8)
20.	54v:	Triumf wybranych przed tronem Boga w niebie (Ap 7,9-17)
21.	56v:	Otwarcie siódmej pieczęci: wizja Chrystusa przed Bogiem Ojcem oraz siedmiu aniołów przed ołtarzem (Ap 8,1-6)
22.	58v:	Wizja pierwszego anioła trąbiącego: grad, ogień i krew spływające na ziemię (Ap 8,7)
23.	59v:	Drugi anioł trąbiący: zrzucenie ognia na morze (Ap 8,8-9)
24.	60v:	Trzeci anioł trąbiący: upadek gwiazdy na ziemię (Ap 8,10-11)
25.	61v:	Czwarty anioł trąbiący: zaćmienie trzeciej części słońca, księżycy i gwiazd (Ap 8,12-13)
26.	62v:	Wizja trąby piątej („pierwsze Biada”): upadek gwiazdy, przybycie szarańczy na ziemię, objawienie anioła Czeluści (Ap 9,1-12, il. II)
27.	65v:	Wizja trąby szóstej („drugie Biada”): uwolnienie aniołów, pojawienie się koni z łbami lwów, śmierć trzeciej części ludzkości (Ap 9,13-21)
28.	68v:	Wizja anioła obleczonego w obłok (Ap 10,1-7)
29.	70v:	Książeczka ostatecznych wyroków: połknięcie książeczki przez św. Jana (Ap 10,8-11,2)
30.	72v:	Powołanie i śmierć dwóch świadków-proroków (Ap 11,3-10, il. III)
31.	75v:	Powstanie proroków z martwych i ich wstąpienie do nieba (Ap 11,11-14, il. IV)
32.	77v:	Wizja trąby siódmej („trzecie Biada”): Tronujący w niebie otoczony przez dwudziestu czterech Starców (Ap 11,15-18)
33.	78v:	Objawienie świątyni w niebie. Niewiasta przyobleczona w słońce (Ap 11,19-12,6, il. V)
34.	81v:	Walka Archanioła Michała i jego zastępów ze smokiem na niebie (Ap 12,7-12)

35.	83v:	Smok ściąający Niewiastę (Ap 12,13-18, il. VI)
36.	85v:	Wizja bestii wychodzącej z morza i tronuącej (Ap 13,1-10, il. VII)
37.	88v:	Wizja bestii wychodzącej z ziemi – Fałszywego Proroka (Ap 13,11-17, il. VIII)
38.	90v:	Znamiona i liczba bestii: 666 (Ap 13,18, il. IX)
39.	91v:	Wizja stu czterdziestu czterech tysięcy, którzy zostaną zbawieni (Ap 14,1-5)
40.	94v:	Wizja anioła z Dobrą Nowiną – wezwanie do oddania czci Bogu (Ap 14,6-7)
41.	95v:	Wizja anioła obwieszczającego upadek Babilonu (Ap 14,8)
42.	96v:	Wizja anioła ogłaszającego naukę o bestii i potępieni tych, którzy jej służą (Ap 14,9-13, il. X)
43.	98v:	Widzenie Żniwiarza (Ap 14,14-16)
44.	100v:	Wizja anielskiego winobrania (Ap 14,17-20)
45.	102v:	Wizja siedmiu aniołów na niebie trzymających siedem plag; zapowiedź zwycięstwa nad Bestią i jej obrazem (Ap 15,1-16,1)
46.	105v:	Pierwszy anioł wylewający czasę z chorobami na ziemię (Ap 16,2)
47.	106v:	Drugi anioł wylewający czasę z krwią na morze (Ap 16,3)
48.	107v:	Trzeci anioł wylewający czasę z krwią na rzeki i źródła (Ap 16,4-7)
49.	109v:	Czwarty anioł wylewający czasę na słońce (Ap 16,8-9)
50.	111v:	Piąty anioł wylewający czasę z ciemnością na tron Bestii (Ap 16,10-11)
51.	112v:	Szósty anioł wylewający czasę na Eufrat (Ap 16,12-16)
52.	114v:	Siódmy anioł wylewający czasę w powietrze (Ap 16,17-21)
53.	116v:	Wizja Wielkiej Nierządnicy (Ap 17,1-5, il. XI)
54.	118v:	Wielka Nierządnica pijana krwią (Ap 17,6-18)
55.	122v:	Anioł zstępujący z nieba – zapowiedź upadku Wielkiego Babilonu (Ap 18,1-24)
56.	126v:	Niebiańskie alleluja: Tronuący pośród dwudziestu czterech Starców i czterech Zwierząt (Ap 19,1-6)
57.	128v:	Wizja Małżonki Baranka obleczonej w bisior (Ap 19,7-10)
58.	130v:	Wkroczenie Słowa na białym koniu, uderzającego mieczem w narody (Ap 19,11-16)
59.	133v:	Wizja anioła stojącego na słońcu: wrzucenie Bestii i Fałszywego Proroka do ognistego jeziora gorejącego siarką (Ap 19,17-21, il. XII)
60.	136v:	Wizja anioła pętającego Smoka (Ap 20,1-3, il. XIII)
61.	138v:	Wizja sędziów zasiadających na tronach (Ap 20,4)
62.	139v:	Wizja pierwszego zmartwychwstania błogosławionych (Ap 20,5-6)

63.	141v:	Uwolnienie szatana z więzienia; wizja narodów Goga i Magoga (Ap 20,7-10, il. XIV)
64.	143v:	Wizja Zasiadającego na tronie. Sąd nad zmarłymi (Ap 20,11-15, il. XV)
65.	145v:	Wizja Jeruzalem Niebieskiego (Ap 21,1-4)
66.	147v:	Mowa Zasiadającego na tronie (Ap 21,5-8)
67.	149v:	Wizja Jeruzalem czasów mesjańskich (Ap 21,9-27, il. XVI)
68.	154v:	Wizja rzeki wody życia (Ap 22,1-5)
69.	156v:	Posłanie anioła do św. Jana: zapowiedź Paruzji (Ap 22,6-7)
70.	158v:	Pokłon św. Jana przed aniołem (Ap 22,8-9)
71.	159v:	Zakaz położenia pieczęci na proroczwie: wizja Tronującego w niebie i diabła w otchłani (Ap 22,10-14)
72.	161v:	Wizja nieba i sług w Mieście Świętym (Ap 22,15-21)

W tradycji wschodniosłowiańskiej zachowało się wiele ilustrowanych rękopisów Apokalipsy, powstałych od około połowy XVI aż do XX wieku. Księga ze zbiorów warszawskiej Biblioteki Narodowej należy do późnych dzieł reprezentujących tę grupę, a jej szczególne znaczenie wydaje się polegać na tym, że mimo dziewiętnastowiecznego pochodzenia posiada ikonografię sięgającą staroruskich wzorów i opracowana została w tradycyjny sposób²⁰. Jest to więc jedno z tych dzieł, które potwierdzają trwanie dawnej tradycji rękopiśmienniczej we wspólnotach staroobrzędowców aż po czasy nam bliskie²¹.

Dotychczasowi badacze kodeksu wskazywali na pewne charakterystyczne szczegóły, jak pisownia imienia Jezus $\text{I}\hat{\text{C}}\text{X}\hat{\text{C}}$, czy formy krzyży ośmioramiennych jako poświadczające pochodzenie księgi ze środowiska staroobrzędowców²². Są to z pewnością szczególne cechy rękopisu, które jednak mogą być obecne także w dziełach sztuki pochodzących z oficjalnej Cerkwi moskiewskiej²³. Zastanawiające jest miejsce powstania *Komentowanej Apokalipsy* z Biblioteki Narodowej. Papier użyty do wykonania księgi pochodzi z papier-

20 Por. Ф. И. Буслаев, *Свод изображений...*, s. 165-166; В. Г. Подковырова, *Цикл миниатюр к старообрядческому Апокалипсису из книгописной мастерской Каликиных (К проблеме пределения редакции)*, w: *Материалы и сообщения о фондах Отдела рукописей Библиотеки РАН*, Санкт-Петербург 2005, s. 81.

21 Z. Jaroszewicz-Pieresławcew, *Księgi staroobrzędowców w Polsce. Stan badań i postulaty badawcze*, „Zeszyty Muzeum Warmii i Mazur” 2000, t. 4, *Staroobrzędowcy w Polsce*, red. J. Cygański, s. 103.

22 Zob. BN Rps akc. 12372 – <http://polona.pl/item/5769659/4/> [01.10.2014].

23 Por. A. Sulikowska-Gąska, *Dwie ikony maryjne z kolekcji Muzeum Narodowego w Warszawie. Na temat pojęcia ikony staroobrzędowej*, „Ikonotheka” 2005, t. 18, s. 20-21.

ni Gonczarowych w Ujeździe Medyńskim w guberni kałuskiej (znaki wodne przedstawiają herb Gonczarowych z datą 1797 i – na kilku ostatnich kartach – 1800)²⁴. Ze względu na specyfikę staroobrzędostwa, ciągle przemieszczanie się grup wyznawców, możliwe jest jednak, że rękopis wykonano na zupełnie innym obszarze. Niestety, nawet styl miniatur nie może być wystarczającą przesłanką dla jego określenia. Początkowe karty księgi są ozdobione ornamentami floralnymi z motywem akantowych wolut, winnej latorośli, koron kwiatowych i serca. W formach tych można zauważyć nawiązania do zdobień pojawiających się we współczesnych manuskryptowi księgach drukowanych. Na początku rozdziałów pojawiają się ozdobne inicjały.

Zdecydowana większość miniatur zawartych w *Komentowanej Apokalipsie* z Biblioteki Narodowej ma formę dwurejestrową – wyobraża z jednej strony sferę niebieską, z drugiej zaś ukazuje wydarzenia, dziejące się na ziemi, która jest areną Apokalipsy. Obie zaś sfery są ze sobą ściśle połączone. Miniatury dotyczą głównych etapów Objawienia Janowego i pod względem ikonografii są zasadniczo zgodne z zestawem ilustracji Apokalipsy, który pojawia się w tradycji wschodniochrześcijańskiej²⁵. Warto zwrócić uwagę, że pod względem estetycznym wyobrażenia te są bliskie dziełom starowerskiego łuboku z końca XVIII – początków XX wieku²⁶. Rysunek miniatur *Komentowanej Apokalipsy* jest dość schematyczny, z wieloma uproszczeniami, typowymi dla sztuki popularnej. Kontury przedstawień zaznaczono czarną linią. Kolorystyka przedstawień jest przy tym jasna i wyraźnie kontrastowa. Proporcje postaci wydają się nieco skrócone, są one krępe, ich karnacje nie zostały dokładnie opracowane, twarze bowiem, a nawet włosy postaci – ludzi i aniołów przebywających na ziemi – wykonane są techniką rysunku i niewypełnione kolorem. Wielu aniołów ukazanych w strefie nieba wyobrażono odmiennie – mają oni cynobrowe lub błękitne oblicza. Warto przy tym zwrócić uwagę na fakt, że postać narratora – Jana Teologa jest przedstawiana zgodnie ze staroruską tradycją jego wizerunków, jako starszego mężczyzny o wysokim czole i dość długiej zakończonej półokrągło brodzie²⁷. Fałdy szat wszystkich osób

24 Opis wg <http://polona.pl/item/5769659/4/> [01.10.2014].

25 Por. np. *Sbornik Jegorowski z XVI wieku*. А. Н. Сви́рин, *Древнерусская миниатюра*, Москва 1950, il. s. 105-106.

26 Por. *Русский рисованный лубок конца XVIII-начала XX века. Из собрания Государственного Исторического музея*, Москва 1992, kat. 23, 26, 66, 67, 74.

27 Na temat ikonografii św. Jana Teologa w tradycji staroobrzędowców na Wietce: Г. Г. Нечаева, *Ветковская икона*, Минск 2002, s. 167-171; por. G. Kobrzeniecka-Sikorska, *Ikony staroobrzędowców w zbiorach Muzeum Warmii i Mazur*, Olsztyn 1993, kat. 42.

są opracowane schematycznie. Istnieje bardzo wyraźny kontrast pomiędzy wyobrażeniami ludzi, a przedstawicielami świata ciemnych mocy. Ci ostatni ukazywani są jako stwory zwierzęcopodobne, często o zniekształconych ciałach, a niekiedy również komicznym wyrazie. W kontraście do istot ludzkich i aniołów karnacje biesów oraz innych piekielnych stworzeń są zielone, mają szarą barwę, często pokryte są cętkami, albo – jak czwarty jeździec, którego imię wedle Apokalipsy to „Śmierć” – (Ap 6,8 – 45v, il. I) mają karnację barwy jasnożółtej²⁸. Silne akcentowanie okropnego wyglądu istot piekielnych lub nieczystych ma swoje odzwierciedlenie w ich opisach pochodzących z kręgu staroobrzędowców od czasów protopopa Awwakuma, który tak opowiadał o swoim widzeniu Antychrysta: „Ciało całe smrodliwe i wielce obrzydliwe, ogniem oddycha, z ust, z nozdrzy i z uszu płomień śmierdzący wychodzi”²⁹. Wśród wyznawców istniały zasadniczo dwie koncepcje zakładające działanie w świecie duchowego lub cielesnego (w tym tzw. rozczłonkowanego) Antychrysta³⁰. Miniatury Apokalipsy należy traktować jako odpowiadające temu drugiemu zamysłowi.

Tematyka rękopisu nie jest specyficznie staroobrzędowa. Literatura apokaliptyczna bowiem w kręgu kultury basenu Morza Śródziemnego była szeroko rozpowszechniona, zarówno jeżeli chodzi o popularne Objawienie Janowe, jak i inne księgi profetyczne³¹. Tym niemniej manuskrypt, jak już powiedziano, posiada wiele cech właściwych środowisku wyznawców „starego prawosławia”. Zwraca tu uwagę tekst określony jako *Słowo świętego ojca naszego Hipolita papieża*, który otwiera dzieło, a który zawiera opis spętania smoka przez anioła, zapowiedź jego uwięzienia i zapowiedź końca świata za 3 i pół roku. Miniatury obwiedzione są prostymi, dość szerokimi ramkami w kolorze żółtym. Ikonografia *Apokalipsy* wskazuje, że autor (czy autorzy) miniatur czerpali z jakiejś księgi, być może nawet pochodzącej z XVI wieku lub też kopii podobnego dzieła. Należy w tym miejscu podkreślić, że w sztuce staroobrzędowców podstawową rolę odgrywały nawiązania do staroruskiej tradycji i powtarzanie dawnych wzorów, które w tym środowisku uchodziły za uświęcone, bo wywodzące się sprzed czasów, kiedy na świecie pojawił się duchowy, czy cielesny Antychryst. Wśród cech typowych dla środowiska starowierców w przypadku

28 Na temat ikonografii śmierci por. В. Г. Подковырова, *Цикл миниатюр...*, s. 106, tab. 2, pkt 8.

29 *Żywot protopopa Awwakuma...*, s. 265.

30 В. В. Керов, *Эсхатология старообрядчества...*, s. 412-413, 417; O. Tarasov, *Icon and Devotion...*, s. 155-156.

31 Por. P. J. Alexander, *The Byzantine Apocalyptic Tradition*, ed. with an intr. by D. de F. Abrahamse, Berkeley-Los Angeles-London 1985, *passim*.

omawianego rękopisu wymienić można bardzo staranne akcentowanie wątków związanych ze śmiercią i grozą istot piekielnych lub wieszczących zagładę. Na miniaturze umieszczonej na fol. 45v ilustrującej otwarcie czwartej pieczęci zobaczyć można personifikację Otchłani („I ujrzałem: oto koń trupio blady, a imię siedzącego na nim Śmierć, i Otchłań mu towarzyszyła”) reprezentowanej przez olbrzyma z otwartą paszczą, który trzyma w łapie sierp. Wraz ze Śmiercią, przedstawioną w sposób bliski innym starowierskim Apokalipsom³² – jako jeździec, który jest nagi, lecz u ramion ma skrzydła, a na głowie pióropusz, czy też poroże, w dłoni zaś dzierży kosę³³ – zamierzają się oni na grupę klęczących ludzi (il. I). Na miniaturze na fol. 62v przedstawiającej wizję piątej trąby literalnie oddano tekst Objawienia: „A wygląd szarańczy: podobne do koni uszykowanych do boju, a na głowach ich jakby wieńce podobne do złota, oblicza ich jakby oblicza ludzi, i miały włosy jakby włosy kobiet, a zęby ich były jakby zęby lwów, i przody tułowi miały jakby pancerze żelazne, a łoskot ich skrzydeł jak łoskot wielokonných wozów, pędzących do boju. I mają ogony podobne do skorpionowych, oraz żądła; a w ich ogonach jest moc szkodenia ludziom przez pięć miesięcy” (Ap 9,7-10). Zgodnie z tekstem Apokalipsy szarańcza przypomina więc konie o ludzkich (kobiecych i męskich) twarzach, które okolone są długimi włosami, z koronami na głowach, zbrojami na pierśsiach i ogniście zakończonych (lecz przypominających osłe) ogonach³⁴. Za nimi widoczna jest postać nagiego, skrzydlatego, brodatego stwora o szarej skórze, ze skrzydłami u ramion i koroną na głowie, który trzyma czerwoną laskę, a prawą ręką pokazuje kierunek marszu szarańczy. Księga Objawienia opisuje go w sposób następujący: „Mają nad sobą króla – anioła Czełusci; imię jego po hebrajsku ABADDON, a w greckim języku ma imię APOLLYON” (Ap 9,11). Pod kopytami szarańczy zobaczyć można grupę ludzi, którzy są atakowani przez żmije (il. II).

Wydaje się, że w wielu przypadkach starano się bardzo mocno podkreślać potworny charakter ukazywanych postaci. Na miniaturze na fol. 85v ukazano wielogłowe potwory, biesiadujące ze sobą. I tutaj starano się dosłownie oddać tekst księgi Objawienia: „I ujrzałem Bestię wychodzącą z morza, mająca dziesięć rogów i siedem głów, a na rogach jej dziesięć diademów, a na jej głowach imiona bluźniercze. Bestia, którą widziałem podobna była do pantery, łapy jej – jakby niedźwiedzia, paszcza jej – jakby paszcza lwa. A Smok dał jej swą moc, swój tron i wielką władzę” (Ap 13,1-2). Na miniaturze można zobaczyć Bestię tronu-

32 В. Г. Подковырова, *Цикл миниатюр...*, s. 106, tab. 2, pkt 8.

33 Por. Dionizjusz z Furny, *Hermeneia czyli Objaśnienie sztuki malarskiej*, przeł. I. Kania, red. M. Smorąg-Różycka, Kraków 2003, s. 166.

34 Podobnie opisuje szarańczę Dionizjusz z Furny, *ibidem*, s. 168.

jąca, której oddają cześć ludzie, co zgodne jest również z opisem przedstawienia zawartym w osiemnastowiecznej *Hermenei* Dionizjusza z Furny (il. VII)³⁵, jednak wyobrażenie to można zinterpretować w kontekście negatywnych ocen staroobrzędowców wobec idei władzy i ich postrzegania ziemskich jej symboli jako znaków bezbożności³⁶. Kolejna miniatura na fol. 88v ukazuje rogatą Bestię wychodzącą z ziemi (Ap 13,11), a poniżej stwora opierającego nogi na ludziach, która kłania się pierwszej Bestii i smokowi. Składa przy tym ręce na piersiach, co należy odczytać jako karykaturę gestu chrześcijańskiego oznaczającego pobożną postawę (il. VIII), która często ukazywana np. w starowerskim łuboku jako wzorcowa³⁷. Tutaj, można powiedzieć, widzimy odwrócenie pobożnego gestu skrzyżowanych ramion, który – tym samym oznacza niewłaściwą cześć, diabelski i występny kult. Swoistym ukoronowaniem tego rodzaju obrazów jest miniatura ukazująca wizję Wielkiej Nierządniczy na fol. 116v i 118v. Zgodnie z tekstem Apokalipsy siedzi ona na „Bestii szkarłatnej” (Ap 17,3). Kobieta odziana jest w królewską szatę, na głowie ma chustę i koronę, a w dłoni trzyma puchar (il. XI). Postać ta pojawia się w wielu pismach staroobrzędowych jako symbol zła istniejącego w doczesności. Jedna ze starowerskich pieśni, nosząca tytuł: *Bolesne wielce wspomnienie o prześladowaniu tych, co wierzą prawdziwie* opisuje ją w sposób następujący: „Ta babilońska wszetecznicza i obrzydliwa czarownica przynosi czarę nieczystości i pod pozorem słodkości, a my, ułomni, oszustki słuchamy”³⁸. Natomiast popularna wśród staroobrzędowców *Opowieść o niewidzialnym grodzie Kiteżu* daje taką wykładnię tego apokaliptycznego wątku: „Oto niewiasta siedzi na bestii naga i bezwstydną, a w rękach swoich dzierży kielich pełen wszelkiej nieczystości i wszeteczności i podaje tym, którzy są ze świata i to sobie upodobali”³⁹.

Dużą grupę miniatur w *Komentowanej Apokalipsie* stanowią przedstawienia walki sił ciemności z mocami niebiańskimi. Wyobrażenie na fol. 133v przedstawia ostateczną potyczkę między Słowem, tj. Synem Bożym na koniu, ukazany w otoczeniu aniołów w niebie a siłami ciemności. Przedstawiono tu ptactwo atakujące ludzi, zgodnie z wezwaniem anioła stojącego na słońcu: „Pójdźcie, zgromadźcie się na wielką ucztę Boga, aby zjeść trupy królów, trupy wodzów i trupy mocarzy, trupy koni i tych, co ich dosiadają, trupy wszystkich

35 Dionizjusz z Furny, *ibidem*, s. 170.

36 Por. O. Tarasov, *Icon and Devotion...*, s. 145.

37 *Русский рисованный лубок...*, kat. 17 (il. na s. 78), 83 (il. na s. 130-131).

38 *Pieśń o niebieskiej księżdzie. Antologia rosyjskiej ludowej poezji religijnej*, wybrał, przeł. i oprac. R. Łużny, Warszawa 1990, s. 268.

39 *Opowieść o niewidzialnym grodzie Kiteżu. Z legend i podań dawnej Rusi*, wybrał, przeł. i oprac. R. Łużny, Warszawa 1988, s. 234-235.

– wolnych i niewolników, małych i wielkich” (Ap 19,17-18). Wyobrażono tu również scenę, w której Bestia i Fałszywy Prorok „żywcem wrzuceni zostali do ognistego jeziora, gorejącego siarką” (Ap 19,20) (il. XII). Jej kontynuację stanowi przedstawienie na miniaturze fol. 136v, gdzie ukazano anioła pętającego Smoka „Węża starodawnego” (Ap 20,1-2), którego anioł trzyma w Czeluści, „i zamknął, i pieczęć nad nim położył” (Ap 20,3) (il. XIII). Na miniaturze fol. 141v przedstawiono natomiast wizję wydarzeń, które mają nastąpić po upływie tysiąclecia – uwolnienie szatana i jego atak na czele narodów, Goga i Magoga na „obóz świętych i miasto umiłowane” (Ap 20,9), ogień spadający z nieba na atakujących i wrzucenie diabła do „jeziora ognia i siarki” (Ap 20,10) (il. XIV). Fol. 143v ukazuje sąd nad narodami. W niebie wyobrażono Tronującego pośród ksiąg, dolna część miniatury ukazuje zaś moment, w którym morze, Śmierć i Otchłań wydają ciała zmarłych, a później obie zostają wrzucone do jeziora ognia (Ap 20,13) (il. XV).

Sposób prowadzenia narracji w rękopisie *Komentowanej Apokalipsy* jest typowy dla dawnej sztuki ruskiej. W dolnej partii miniatury na fol. 72v, która przedstawia wydarzenia związane z powołaniem, zabiciem i ostatecznym triumfem Świadców (Ap 11,3-12) ukazano dwóch mężczyzn, z których ust płynie płomień na władcę tronującego w symbolicznie nakreślonym pałacu. Za mężczyznami widoczne jest zwierzę, a za władcą – dwa uskrzydłone biesy. Powyżej ukazano dwóch mężczyzn powtórnie – jako leżących, spoczywających w pozach typowych dla zmarłych: z rękoma złożonymi na piersiach. Na miniaturze widoczna jest też grupa ludzi, jak również Jan Teolog w pozie modlitewnej, a w sferze górnej – tronujący Chrystus. Zobrazowano więc tutaj kolejne fragmenty Apokalipsy, która w odniesieniu do proroków głosi: „A jeśli kto chce ich skrzywdzić, ogień wychodzi z ich ust i pożera ich wrogów” (Ap 11,5) i dalej: „A gdy dopełnią swego świadectwa, Bestia, która wychodzi z Czeluści, wyda im wojnę, zwycięży ich i zabije. A zwłoki ich [leżeć] będą na placu wielkiego miasta, które duchowo zwie się: Sodomia i Egipt, gdzie także ukrzyżowano ich Pana. I [wielu] spośród ludów, szczepów, języków i narodów przez trzy i pół dnia ogląda ich zwłoki; a zwłok ich nie zezwalają złożyć do grobu” (Ap 11,7-9) (il. III). Kolejna miniatura na fol. 75v ukazuje zmartwychwstanie proroków, stojących przed świątynią w gestach modlitewnych i ich wstąpienie do nieba, kiedy wyobrażeni są jako oranci stojący na obłoku przed otwartymi bramami nieba, z których wygląda na nich anioł (Ap 11,11-12) (il. IV).

W rękopisie warszawskiej *Komentowanej Apokalipsy* zwraca również uwagę sposób wyobrażenia skomplikowanych treści teologicznych. Na miniaturze znajdującej się na fol. 78v ukazano moment objawienia się Świątyni z Arką Przymierza na niebie (Ap 11,19), „Niewiasty obleczonej w słońce”, która „jest brzemienna i woła cierpiąc bóle i męki rodzenia” (Ap 12,1-2) oraz siedmiogło-

wego i dziesięciorogiego smoka, z siedmioma diademami na głowach (Ap 12,3). W świątyni widoczna jest księga Ewangelii i krzyż ośmioramienny. W sferze górnej wyobrażenia – po lewej stronie Świątyni można zobaczyć tronującego Boga, otoczonego mandorlą, z księgą w dłoni – z nimbem krzyżowym dokoła głowy, na którym wypisane są litery ωον. Obok stoi anioł, który trzyma Dziecię – Chrystusa w purpurowej tkaninie, a Bóg zwraca się w jego kierunku i błogosławi Młodzieńca. Po prawej stronie Świątyni natomiast ukazano kobietę, otoczoną mandorlą, stojącą na księżycu. Odziana jest w suknię i maforion, na głowie ma koronę, trzymając w obu dłoniach nagie Dziecię. Przed nią stoi anioł z tkaniną w rękach, tak jak gdyby właśnie przekazał Niewieście Dziecię. Na tej najbardziej ze wszystkich w rękopisie *Komentowanej Apokalipsy* wyrafinowanej pod względem teologicznym miniaturze usiłowano wyrazić istotę wcielenia, które ukazano jako wędrówkę Emmanuela od Boga – do Niewiasty, której postać oznacza Bogurodnicę. Charakterystyczne jest, że anioł odbiera Dziecię od Boga tronującego w niebie i przekazuje je Marii (il. V). Tożsamość Boga jest przy tym niejednoznaczna – nie jest on określony monogramem chrystologicznym, ale nimb krzyżowy dokoła jego głowy zdaje się wskazywać, że jest to sam Chrystus. Wyobrażenie budzi skojarzenia z rzadko spotykanymi redakcjami Zwiastowania, gdzie na piersiach Marii ukazany jest młodzieńczy Jezus, jak np. w dwunastowiecznym Zwiastowaniu Ustiużskim⁴⁰. Podobnie jak w przypadku tego ostatniego na miniaturze z *Komentowanej Apokalipsy* postać Boga pokazano wielokrotnie, dążąc w ten sposób do ukazania istoty przemiany, jaka stała się udziałem Syna Bożego w akcie wcielenia. Przedstawienie to budzi skojarzenia z apokryficznym opisem wędrówki Chrystusa, zawartym we *Wniebowstąpieniu Izajasza*, która poprzedzała jego pojawienie się na ziemi: „I usłyszałem głos Najwyższego, Ojca mojego Pana, jak mówił do mojego Pana Chrystusa [...]: Wyjdź i zstąp przez wszystkie niebiosy [...]. Przemienisz się na obraz wszystkich, którzy są w pięciu niebiosach, przemienisz się przezornie na obraz aniołów firmamentu, a także [na obraz] aniołów, którzy są w Szeolu, aby żaden z aniołów tego świata nie wiedział, że ze mną jesteś Panem siedmiu niebios i ich aniołów”⁴¹. Na kolejnych miniaturach wyobrażono walkę anielskich zastępów z konnicą diabłów i smokiem (Ap 12,9, fol. 81v) oraz pościg smoka za Niewiastą, która tu ukazana jest jako stojąca na księżycu, w geście orantki, w koronie na głowie i skrzydłami u ramion (Ap 12,13-14, fol. 83v) (il. VI).

40 В. И. Антонова, Н. Е. Мнева, *Каталог древнерусской живописи. Опыт историко-художественной классификации*, вып. I: XI – начало XVI века, Москва 1963, kat. 4, s. 54-57.

41 *Listy i apokalipsy chrześcijańskie*, pod red. M. Starowieyskiego, Kraków 2001, s. 158 (Apokryfy Nowego Testamentu, t. 3).

Na miniaturze fol. 90v z kolei próbowano ukazać koncepcję zła i przeznaczenia. W dolnej partii wyobrażenia ukazano biesa, który na czołach ludzi maluje piórem znaki, co stanowi odpowiednik fragmentu: „Wszyscy: mali i wielcy, bogaci i biedni, wolni i niewolnicy otrzymują znamię na prawą rękę lub na czoło” (Ap 13,16). Powyżej zaś przedstawiono dwa stwory zwracające się do siebie z otwartymi paszczami. Z paszczy jednego do drugiego płynie niewielka ludzka figurka. Odnosi się to zapewne do wcześniejszego fragmentu Apokalipsy: „Dano jej, by duchem obdarzyła obraz Bestii, tak iż nawet przemówił obraz Bestii” (Ap 13,15) (il. IX). Zobrazowano tu zatem ducha jako niewielkich rozmiarów istotę o człowieczych kształtach, w sposób charakterystyczny dla ikonografii staroruskiej⁴². Z punktu widzenia doktryny staroobrzędostwa jest to scena szczególna, dotyczy bowiem kwestii wielokrotnie powracającej, szczególnie w doktrynie wędrowców (biegunów): przyjmowania znamion Antychrysta przez ludzi żyjących w świecie i dążenia wyznawców „starego prawosławia” do uniknięcia jakichkolwiek związków ze światem Antychrysta⁴³. Zwraca też uwagę jedna z kolejnych miniatur na fol. 96v, gdzie została zobrazowana wizja piekła, które czeka tych, którzy wielbią Bestię i jej obraz, a także przyjęli jej znamiona (Ap 14,9). Można tu zobaczyć grupę postaci, które oddają głęboki pokłon koronowanej Bestii oraz piekielną otchłań, w której widoczni są leżący ludzie, i w której znajdują się komory dla cierpiących męki. Nad wszystkim trzyma straż bies z pałką w ręku (il. X).

Przeciwieństwem tego rodzaju kompozycji jest miniatura znajdująca się na fol. 149v i należąca do cyklu zamykającego księgę Objawienia, gdzie wyobra-

42 Zob. A. Sulikowska, *Ciała, groby i ikony. Kult świętych w ruskiej tradycji literackiej i ikonograficznej*, Warszawa 2013, s. 274-283.

43 Jako znamiona Antychrysta staroobrzędowcy rozumeli znaki, które tatuowano żołnierzom na lewych rękach zgodnie z nakazem Piotra I; w późniejszych czasach często jako znaki Antychrysta staroobrzędowcy rozumeli też np. paszporty. С. Зеньковский, *Русское старообрядчество...*, s. 469; *Старообрядчество...*, s. 30. Radykalne grupy wyznawców nie akceptowały ksiąg, na kartach których widoczne były znaki wodne z datami liczonymi od narodzenia Chrystusa lub stemple, traktowane przez nich również jako „znaki Antychrysta”. Е. И. Дергачева-Скоп, В. И. Алексеев, *Репертуар традиционного чтения старообрядческих согласий Сибири. Этюды нравственной философии*, w: *Skupiska staroobrzędowców w Europie, Azji i Ameryce: ich miejsce i tradycje we współczesnym świecie*, red. I. Grek-Pabisowa, I. Maryniakowa, R. Morris, Warszawa 1994, s. 47. Na temat unikania przez staroobrzędowców oficjalnych dokumentów i spraw urzędowych zob. Е. Е. Дугчак, *Учение о победе в сочинениях старообрядцев-странников второй половины XIX – XX вв. По материалам книжных собраний Москвы, Новосибирска, Томска*, w: *Мир старообрядчества*, вып. IV, *op. cit.*, s. 185-186.

żono Jeruzalem czasów mesjańskich. W mieście otoczonym murami widoczna jest Matka Boska tronuująca między dwoma aniołami, nad nią umieszczono wizerunek Mandylionu, a powyżej postać Chrystusa. Wewnątrz miasta widoczne są małe cyboria, a w nich grupy ludzi oraz bramy z serafinami. Stanowi to próbę oddania zawartego w Apokalipsie (Ap 21,9-27) opisu Jerozolimy Niebiańskiej, który dla staroobrzędowców stanowił opis miasta idealnego. W pewnym sensie był również opisem miejsc, stanowiących ostoje dla wyznawców starej wiary (il. XVI)⁴⁴.

Koncepcja porządku historii, jaką znamy z literatury staroobrzędowej opiera się na przekonaniu o dwubiegowym rozerwaniu świata. Reprezentatywny jest dla niej tekst *Piątej supliki sołowieckiej* z 1667 roku⁴⁵. Zgodnie z przekazem takich dzieł jak *Księga Cyryla* (*Кириллова книга*), która została wydana w 1644 roku i określała zwycięstwo Antychrysta na rok 1666 staroobrzędowcy byli przekonani, że żyją w świecie przez niego rządzonym lub przynajmniej przezeń naznaczonym⁴⁶. Wedle rozpowszechnionej w środowiskach starowerskich *Opowieści o niewidzialnym grodzie Kiteżu* Bóg i inni mieszkańcy nieba „smucą się [...] i martwią nami, odstępstwem całego naszego państwa moskiewskiego, bo Antychryst w nim panuje, a wszystkie jego prawa są wstrętne i bezbożne”⁴⁷. To przekonanie wyznaczało stosunek do świata większości starowerskich wspólnot. Przyjście Antychrysta było dla nich nie symboliczną wizją, ale realnością w imię której – jak np. „leśni starcy” ukrywali się przed światem⁴⁸, jako bieguni uciekali do najbardziej odległych od Moskwy, czy Petersburga⁴⁹, a czasem nawet decydowali na samobójczą śmierć⁵⁰. Postawę wszystkich tych grup określało przekonanie, że ostatnim prawym władcą Rusi był Aleksy Michajłowicz⁵¹, „a Piotr I na Zachód jeździł i rzymskie prawa przywiózł i w 1700 roku uczynił w Rosji reformy cywilnych praw. I tak to pierwszy Antychryst powstał na Rusi. A prawa wszystkie Piotrowe utrzymały się do rewolucji”⁵². To właśnie do Piotra I należy odnieść

44 Por. В. В. Керов, *Эсхатология старообрядчества...*, s. 429.

45 Я. Л. Барсков, *Памятники первых лет русского старообрядчества*, Санктпетербург 1912, s. 12. – <http://books.e-heritage.ru/book/10071290> [01.10.2014].

46 С. Зеньковский, *Русское старообрядчество...*, s. 97.

47 *Opowieść o niewidzialnym grodzie...*, s. 237.

48 С. Зеньковский, *Русское старообрядчество...*, s. 272.

49 Е. Е. Дугчак, *Учение о победе...*, s. 183.

50 С. Зеньковский, *Русское старообрядчество...*, s. 272-274; В. В. Керов, *Эсхатология старообрядчества...*, s. 418.

51 Е. Е. Дугчак, *Учение о победе...*, s. 183.

52 *Ibidem*, s. 184.

poniższy fragment starowerskiej pieśni: „Antychryst teraz w świecie górą, chce wyniszczyć wiarę świętą wszędzie, chce zbudować nieprawdziwą Cerkiew, brody wszystkim golić przykazuje, wszystkich szczyptą żegnać się przymusza”⁵³.

Ucieczka od świata i samowykluczenie z niego były rozumiane przez wielu staroobrzędowców jako ucieczka z upadłego Babilonu⁵⁴, choć badacze „starego prawosławia” zwracają uwagę, że przekonania tej grupy dotyczące końca dziejów nie były jednolite i w czasie ulegały przemianom⁵⁵. Najbardziej radykalne czyny, jak samospalenia wyznawców były wynikiem ich decyzji o tym, że nie chcą służyć Antychrystowi, ale raczej wolą od razu znaleźć się w niebie⁵⁶. W staroobrzędowej pieśni zatytułowanej *Idzie, idzie drogą starzec* wspomniane są słowa samego Chrystusa, który twierdzi, że „pojawił się duch nieczysty, nieczysty duch – Antychryst” i nawołuje wyznawców: „Wy się, najmilsi, sprzeciwcie smokowi, co głów ma siedem; uchodźcie w góry, bezdroża, stopy wysokie tam kładźcie, siarki palącej dodając, i swoje ciała spalajcie. Mękę tę dla mnie przyjmujcie”, a dalej składa obietnicę: „Ja za to wam, miłym moim, rajskie otworzę świetlice, wwiodeę do swego królestwa, by z wami przebywać wiecznie”⁵⁷. Z kolei w *Opowieści o niewidzialnym grodzie Kiteżu* uciekanie od świata jest bezpośrednio powiązane z działaniem Antychrysta w świecie⁵⁸. Bieguni – ci, którzy porzucają ten świat są porównywani do apokaliptycznej Niewiasty: „Ten zaś, kto pragnie i pożąda zbawienia powinien uciekać od świata i jego uciech, bo [...] niewiasta ucieknie na pustynię, a smok podąży w ślad za nią”⁵⁹.

Ze względu na cechy *Komentowanej Apokalipsy* z Biblioteki Narodowej nie można wykluczyć pochodzenia księgi ze środowiska staroobrzędowców z guberni kałuskiej, gdzie wyprodukowano papier, na którym wykonano rękopis. Fragment tekstu poprzedzającego księgę, gdzie wspomina się o panowaniu Antychrysta, które będzie trwało 3 i pół roku może świadczyć o pochodzeniu księgi ze środowiska staroobrzędowców wędrowców-biegunów, którzy za swym

53 *Pieśń o niebieskiej księdze...*, s. 266.

54 E. E. Дугчак, *Учение о побеге...*, s. 186.

55 В. В. Керов, *Эсхатология старообрядчества...*, s. 407.

56 „Жалобница” поморских старцев против самосожжений (1691), w: *Памятники старообрядческой письменности*, Санкт-Петербург 2000, s. 157.

57 *Pieśń o niebieskiej księdze...*, s. 264.

58 „Bo kiedy Antychryst panować zacznie w świecie, ludzie będą uciekać w góry, wertepy i rozpadliny ziemne, ale Bóg miłujący człowieka nie opuści tych, którzy pragną się zbawić, dla gorliwości, miłości i łez serdecznych wszystko Bóg dla człowieka uczyni”, *Opowieść o niewidzialnym grodzie...*, s. 233-234.

59 *Opowieść o niewidzialnym grodzie...*, s. 234.

przywódcą – Jewfimiem zakładali, że panowanie sił ciemności będzie trwało wskazany w tym fragmencie czas, a więc właśnie przez 3 i pół roku⁶⁰. Warto zatem zwrócić uwagę na tę grupę: wędrowców – biegunów, którzy byli na przełomie XVIII i XIX wieku obecni przede wszystkim w guberniach: kostromskiej, jarosławskiej, ołonieckiej, włodzimierskiej i na zachodniej Syberii, ale także na innych obszarach Imperium Rosyjskiego i nawet poza nim⁶¹. Charakter stylowy miniatur wydaje się bliski malarstwu z północnych obszarów Rosji. Ich cechą dominującą jest jednak archaizm, właściwy większości starowerskich środowisk, który – w połączeniu z dość prowincjonalnym wyrazem przedstawień – sprawia, że wydaje się, iż księga mogła powstać właściwie w każdym środowisku wyznawców.

Nie są jasne okoliczności, w jakich rękopis trafił do kolekcji Charlesa Butlera. Staroobrzędowcy byli bowiem (a w dużej mierze i dzisiaj są) społecznością zamkniętą i niechętnie kontaktującą się ze światem zewnętrznym⁶². Czas powstania rękopisu i daty życia Butlera wskazują, że musiał trafić w ręce Anglika niezbyt długo po powstaniu.

Komentowana Apokalipsa z Biblioteki Narodowej jest dziełem bardzo głęboko osadzonym w tradycji kultury ruskiej, zarówno jeżeli chodzi o jego treść, jak również ikonografię miniatur. Pokazuje jednak tę tradycję jako przetworzoną i przekształconą poprzez pryzmat grupy, w obrębie której kodeks zapewne powstał. W jej świadomości Apokalipsa była księgą aktualną, dotyczącą bieżącej rzeczywistości. Wielokrotnie powraca to w piśmiennictwie staroobrzędowców, jak np. w osiemnastowiecznych *Pomorskich odpowiedziach*, w których (w odpowiedzi 106) autorzy powołują się na dzieło Jana Teologa jako tekst odnoszący się do aktualnych wydarzeń i zapowiadający to, co ma nastąpić w bliskiej przyszłości⁶³. Dla staroobrzędowców księga Apokalipsy ukazywała nie tyle perspektywę męczarni i Sądu, co walkę sił ciemności z Bogiem i jego

60 Informacja o czasie trzech i pół roku jest wielokrotnie powtarzana w pismach Jewfimija o Antychryście. Старец Евфимий, *О чудотворенных Антихристовых*, ред. А. И. Мальцев – zob. [http://www.staropomor.ru/posl.vrem\(5\)/evf.titin.html](http://www.staropomor.ru/posl.vrem(5)/evf.titin.html) [01.10.2014]. Por. U. Cierniak, *Apokalipsa rosyjskich staroobrzędowców*, w: *Apokalipsa: symbolika, tradycja, egzegeza*, t. 1, red. K. Korotkich, J. Ławski, Białystok 2006, s. 96; por. *Сборник правительственных сведений о раскольниках*, вып. 4, сост. В. Кельсиевым, Лондон 1862, s. 116-117; por. E. Przybył, *W cieniu Antychrysta...*, s. 90, 95.

61 С. Зеньковский, *Русское старообрядчество...*, s. 470.

62 Por. U. Cierniak, *Wyobrażenia o siłach zła u dawnych i współczesnych staroobrzędowców*, „*Studia Religiologica*” 1996, z. 29, s. 82.

63 *Поморские ответы. Напечатаны съ подлинника* [составили братья Андрей и Семен Денисовы и выговские старейшины], [Москва?] 1884, s. 573-574 (Фог-Фод).

zastępami, w wyniku której Babilon musi upaść, a Antychryst i jego poplecznicy, jakkolwiek jeszcze niezwyciężeni i potężni w tym świecie, zostaną zgładzeni. Pisał o tym już Awwakum, we fragmentach swego żywota dotyczących cierpień wyznawców, które muszą zakończyć się ich duchowym triumfem: „Dobrześ to, diable, wymyślił, a nam to miło – cierpieć za Chrystusa naszego kochanego”⁶⁴. Tak więc jeśli wiele wyobrażeń z *Komentowanej Apokalipsy* ukazuje przerażających z założenia reprezentantów zła tego świata, ostatnie miniatury księgi wyrażają powrót do harmonii i ładu bożego, a także przywrócenie rzeczywistości rajskiej i powstanie Nowej Jerozolimy, którą symbolicznie przedstawiono w *Opowieści o niewidzialnym grodzie Kitieżu*: „Na końcu tego czasu cud się zdarzy: gród ukryty widzialny się stanie, podobnie jak było w dawnych czasach”⁶⁵. To zwycięstwo i wynagrodzenie wyznawcom ich męczeństw doznawanych w tym świecie jest głównym wątkiem miniatur *Komentowanej Apokalipsy*.

Summary

Aleksandra Sulikowska *Signs of the Antichrist. Old Believer miniatures in the Komentowana Apokalipsa from the collections of the National Library*

The article is a discussion of the iconography of miniatures contained in the *Komentowana Apokalipsa* – originating from an early nineteenth-century manuscript, which probably arose in the environment of the Old Believers in Russia. This once belonged to the English collector Charles Butler (1821-1910), whose book has been in the collections of the National Library since 1985 and is one of the most interesting illustrated codices on the Apocalypse in Polish collections. The iconography found in the seventy-two miniatures are linked to ancient traditions of Ruthenian art, and also include many features uniquely characteristic of the culture of the Old Believers, forming one of the foundations of the eschatology and beliefs concerning the role that the Old Believers had to play when faced with the end of the world.

64 *Żywot protopopa Awwakuma...*, s. 193.

65 *Opowieść o niewidzialnym grodzie...*, s. 237.